

Чендей Іван Михайлович

Життя та творчість

Іван Михайлович Чендей прийшов у світ теплої весняної днини 20 травня 1922 року на закарпатській Верховині, в її марамороській глибинці.

Прийшов, аби навічно вписати в аннали словесного мистецтва і неповторну красу рідного довкілля, і тепло людських душ, які тут трудяться (поки їм життя на цім світі), кружляють у потойбіччі людської екзистенції над рідними оселями у видолинках, лісах і субальпійських луках Свидовецького гірського масиву та Полонини Красної, розсічених річкою Тересою, і далеко-далеко поза ними, в Євразії, Америці та Австралії, куди доля здавна кидала трударя-закарпатця.

Народився в Забережі – одному з куточків чи не найбільшого села у верхів'ї річки Тересви, Дубового – у родині Михайла та Василя Чендей. Велична панорама гірської гряди – з горою його долі Ясеновою на овиді, що ніби розступилася широченьким колом лишень для того, аби дати сякий-такий простір для господарювання чималій людності села, уклонилося йому буянням вражає яскравих зелених барв рвучкої горянської весни. Батько, як і чимало чоловіків-верховинців, уже відійшов був на заробітки в далеку чужину, і в старовинну родинну колиску в першій сповиточку спорядила й поклала його мати. Змайстрована сільським столяром, колиска "висіла коло самої печі, над дощаним ліжком", як потім тепло згадував письменник в автобіографічній, сповненій народознавчими роздумами повісті "Луна блакитного овиду". Тут уперше "почув скрип убитих до сволака ковальських гаків, чув дитячий плач і мамину колисанку".

Світова белетристика знає факти, коли рідна домівка ставала домінантою творчості письменників талановитих, проходила наскрізним образом їх творінь. Та навіть на їх тлі творчий доробок Івана Чендея вражає самотністю. У численних його оповіданнях, повістях, романах рідне село Дубове виступає як Забереж, хоча Чендеева Забереж увібрала й долинянську дійсність, зокрема рідних околиць його дружини Марії Іванівни на Мукачівщині в одній із найглибших за своєю людинознавчою сутністю його повістей "Іванові журавлі" і стала узагальненим образом давнього, як світ, традиційного місця проживання автохтона-українця в Карпатах.

Із зеленої колиски Карпатських гір та материнської пісні постала уся його творчість, сформувався громадянин і творець Іван Чендей. Пішовши у широкий світ через сільську народну школу, Хустську гімназію, журналістські курси у Харкові, Ужгородський університет, Вищі літературні курси у Москві, ненаситне читання художньої й фахової літератури, він спрагло поринав у набутки світової культури, дедалі міцніше, мов Антей, тримаючись рідного ґрунту.

Змалечку засвоїв – лише чесний труд тримає людину й людство на сім світі, творить суспільний поступ. Трудився, ледве зіп'явшись на ноги. Сумлінно гранував слово, виходячи з ним на люди.

Оглядаючись на пройдений у літературі шлях, він скромно зізнавався: "Життя я прожив у літературі чесно, радий, що зробити дещо встиг". Втім, радіти є чому не лише йому, ближчим краянам, а й усій Україні.

Свої мистецькі ниви Іван Чендей пильно доглядав 67 років і встиг дивовижно багато, як той найдосвідченіший селянин-господар, що, долаючи труднощі, має з праці пожиток навіть за несприятливих умов.

Йому справді поталанило у житті.

Бо виростав серед людей працьовитих, залюблених у життя, багатих душею, піснею, дотепним у прислів'ї, казці, переказі й легенді словом... Відколи себе пам'ятав, його оточували колоритні постаті батька, матері, дідусів, бабусь, воістину численних братів і сестер, родичів і сусідів. Люди з характерами, вони не могли не полишити й на ньому довічний карб, не витворити з нього характерника.

Бо життя від першого подиху було тяжким – ніяк було розніжитися, обрости лінню. Щоб вижити, відколи зіп'явся на ноги, мусив трудитися – у хаті, на городі біля обійстя, на клапті земельки в горах, відтак у лісі, на ремонті вузькоколійки й будівництві шосейної дороги, що й нині пробігає через його рідне Дубове, долаючи звивини й підйоми, спинається в Усть-Чорну, а відтак й Лопухове, за верхогір'ям якого вже Галичина. Останні роботи, дробильника каменю на прокладанні шляхів, були вкрай необхідні, аби довчитися в гімназії.

Бо ще в школі Дубового мав талановиту, любиму вчительку Йолану Тимкович, яка спонукала у початковій школі Дубового школярика Іванка записувати народні пісні. А в Хустській гімназії ще молодий тоді наставник Петро Лінтур утвердив у душі любов до невмирущої скарбниці народної мудрості – фольклору.

Бо у зрілому віці скінчив курс наук в Ужгородському університеті, а відтак і в Літінституті в Москві, де тісно спілкувався з видатними прозаїками Борисом Харчуком, Віктором Астаф'євим та Расулом Гамзатовим.

Уже в пору творчої зрілості, коли очолював закарпатську організацію Спілки письменників України, його так критикували, що було це вже й не критикою – розправою за те, що мав думки власні, а не повторював як художні варіації компартійні, спущені зверху.

Як громадянин, якому не бракувало мужності, у своїх критично наснажених творах він чесно попередив суспільство, що воно невиліковно хворе. Замість того, аби взятися за розум і не спровокувати усі подальші біди, повну стагнацію економіки, падіння моралі, тяжкий, украй запущений криміналітет, – його виключили із партії, вилучили із громадських бібліотек його твори, заборонили друкуватися, що практично не тільки перекреслювало творчість письменника, а й означало заборону займатися професійною діяльністю, позбавляло будь-яких засобів до існування.

У літературу він увійшов 1938 року публікацією двох добірок коломийок з рідного села. А наступного року опублікував перше оповідання "Історія з грішми", в тій же газеті. Відтак було кілька оповідань в альманасі Хустської гімназії "Будет день", три оповідання в "Закарпатській правді" ("В поле", "Новая весна", "Переселенцы"; 8 квітня,

20 травня, 1 червня 1945 р.). Для всіх цих перших творів, написаних російською мовою, характерні психологізація пейзажу, картинність, сценічність, зображення, що нагадує рух кадрів у кінофільмі, увага до деталі для ліплення характеру й розкриття психологічного стану героя.

На щастя, письменник рано збагнув, що мова — надто важливий складник художнього письма, і ще в 1945 році почав писати мовою коломийок, що їх записував, друкував, пересилав в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві, де й зберігаються, мовою пісень, казок і легенд та переказів, які чув дома, мовою українською, і назавжди поєднав творчість зі своїм українським родом і народом. За кілька років (1939–1945) І. Чендей ніби повторив той страдницький шлях, яким пройшла література Закарпаття від перших десятиліть XIX століття, від Михайла Лучкая і Василя Довговича, що, здавалося, ось-ось зіллються з мовною й народнопоетичною стихією земляків, через "язичіє" і російську мову Духновича, Митрака, Кралицького, Сільвая до утвердження красного письменства краю як українського на міцній народній основі Василем Гренджею-Донським, Лукою Дем'яном, Олександром Маркушем, Юрієм Станинцем – у прозі, Юлієм Боршошем-Кум'ятським, Зореславом, Іваном Ірлявським, Іваном Колосом – у поезії. Пройшов, аби йти далі.

Починаючи з 1955 року, коли вийшла збірка новел "Чайки летять на Схід", до читача дійшло 29 окремих оригінальних книг І. Чендея, кожна з яких зібрала значну пресу, крім того, його твори друкувалися в періодиці в оригіналах і в перекладах на інші мови, виходили величезними тиражами у перекладах в журналах і окремими книгами, зазнавали других і третіх прочитань літературною критикою. Віховими стали збірка новел "Чайки летять на Схід" (1955), повість "Терен цвіте" (1958), оповідання "Син" (1962), роман "Птахи полишають гнізда" (1965), "Березневий сніг" (1968), книга публіцистики "Свалявські зустрічі" (1977), повість "Іванові журавлі" у книзі "Теплий дощ" (1979), повість "Кринична вода" (1980), "Вибрані твори: У двох томах" (1982), роман "Скрип колиски" (1987), книга повістей та оповідань "Калина під снігом" (1988), повість "Далеке плавання" (1989), "Вибране: У двох томах" (2003, 2004). Десять літ, починаючи з березня 1945 року, він професійно трудився у журналістиці й видрукував чимало кореспонденцій, нарисів, статей на газетних шпальтах та в журнальній періодиці – обласній, республіканській і союзній. Перекладав з угорської та словацької. Підготував перші у повоєнний час книги старших колег по перу Луки Дем'яна, Федора Потушняка, Олександра Маркуша, творчість яких почалася у 20–30-х роках, доносив до читача нетлінні фольклорні скарби краю публікаціями у періодиці, книгами "Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати", "Казки Верховини", пересилав свої записи коломийок у фонди академічного Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Створив сценарії художньо-документальних фільмів-нарисів "Художники Закарпаття", "Верховина – краса моя", "Чорна Тиса" та художнього фільму "Тіні забутих предків", який приніс українському кіномистецтву заслужену славу на світових обширах – премія "Південний хрест" на кінофестивалі в Аргентині. На високому мистецтвознавчому рівні пропагував творчість закарпатських художників у газетах та

солідних тиражних всесоюзних журналах, які часто подавали Чендееві мистецтвознавчі студії разом із кольоровими репродукціями полотен художників.

Читаюча громада в Україні, як і в колишньому Радянському Союзі, не скупилася на публічні відгуки про творчість Чендея – прихильні і надто критичні. Реакцією на останні, як у ті часи водилося, вживалися карні заходи аж до чи не найжорстокіших із виключенням письменника з партії й заборонаю друкуватися. Сталося це після виходу в Києві книги "Березневий сніг" (1968) з повістю "Іван", в центрі якої постать представника найнижчої, а зате й найчисельнішої клітинки владних структур радянського тоталітарного режиму, сільського функціонера Івана Каламаря – в ім'я керівної печатки й крісла, що дають йому владу над людськими душами, він топче традиції предків аж до варварського нищення їх могил, цинічно зневажає одвічні людські цінності. Автор "Івана", на той час уже справжній майстер в царині словесного мистецтва, що перебував у стрімкому злеті, не зупинився на викривальному пафосі, навпаки – заглибився у художнє дослідження причин звиродніння Каламаря-молодшого. Завдяки виразним деталям він спонукав читача до зовсім не очікуваного відкриття: влада, що призвела Івана Каламаря до повного звиродніння, – минуща, народ же, стверджує повість, безсмертний і всесильний, тож може простити свого сина-відступника. Новий, без страшенних деформацій виток життя розпочнеться невідворотно. З новою весною й поверненням з вирію журавлів, що ось щойно пролетіли над міцним дубовим хрестом (на місці хирлявої пірамідки з бляшкою), тільки-но встановленим стареньким батьком Івана Каламаря на синовій могилі.

Весни українське суспільство чекало довше, ніж вона являється у природі. Через два десятиліття по тому, у 1989 році, в Ужгороді вийшла повість Чендея "Далеке плавання", яка своєю проблематикою найбільш споріднена з "Іваном". Виразний характер Івана Купали, який постає зі сторінок "Далекого плавання" – передовика виробництва, майстра на всі руки, мрійника, що усе життя готувався в ролі моряка далекого плавання пізнати широкий світ, відтінює весь той тоталітарний державний механізм, що опікає, неволячи кожну людську душу, сіє недовір'я між людьми, принижує людську гідність. У результаті творча натура ніяк не може самореалізуватися, й Іванові Купалі не залишається іншого виходу, як піти з життя. Далеке плавання стає для нього найдальшим – на той світ.

Несправедлива, безпідставна, голобельна критика разом з суворими карними заходами забрали чимало енергії та здоров'я письменника, але й утвердили його у вірі в народну душу. Укупі з орієнтацією на естетичний ідеал народу стали надійним оберегом за часів ідеологічного блуду і бруду, які Іван Чендей не тільки не змарнував, а й своїми творами (хоча б "Іванові журавлі", "Комаха в бурштині", "Казка білого інею", "Скрип колиски", "Пайочка" тощо), коли рідко хто з письменників колишнього Радянського Союзу не лише українських, не продукував одноденок, відстоював і відстояв основний постулат мистецтва – його естетичну природу, художність. Щоб утриматися від збочень, мало було зрости на ріднім ґрунті, треба було, аби цим постійно живилася творчість. Багатовіковий життєвий і естетичний досвід батьків,

предків, далеких пращурів щедро живив могутній талант Івана Чендея. Уже з першої збірки новел "Чайки летять на Схід" (1956) вимальовується багатоголоса картина народного життя, типаж, що передає неоднозначність народного характеру. І, що головне, усвідомлення цих прикметних особливостей письма як власного стильового ключа. Тому тривалий час його творчих пошуків позначається щораз глибшим відображенням життя з усіма його суперечностями й складнощами. Це оберігало від прямолінійності, стало набутком художницьким, змушувало подавати у творі характер життєвий, рельєфно й колористично виписаний.

Внутрішнім першопоштовхом творення у Чендея завжди є спостережене чіпким журналістським оком – він талановито працював журналістом ціле десятиліття, умів вихопити зором колоритне, неповторне, своєрідне, тож в основі його творів – живі людські постаті, чималий типаж персонажів – народних й антинародних характерів – від Василя Порадюка ("Терен цвіте"), Михайла Пригари ("Птахи полишають гнізда"), Івана-майстра ("Іванові журавлі"), діда Василя ("Криниця діда Василя") до Гамана ("Комаха в бурштині") та широкої галереї інших типів.

Пафос створеного ним в утвердженні думки – сучасне завжди постає з минулого, ігнорування освячених життям багатьох поколінь народних традицій обертається драматичними, а то й трагічними колізіями для сучасника.

Епічного розмаху, наприклад, набуває постать діда Василя з "Криниці діда Василя", характер якого вбирає й поважний вік господаря та ще поважніший час життя могутнього горіха-саду і набуває такого ж складного трактування, як і саме життя. Працьовитість діда Василя, без якої він просто не уявляється, прив'язаність до землі, злитність з нею, дорослі діти, що зросли на обійсті й розлетілися по світах, – це і є криниця старого, характер якого випромінює і щем самотності, і зацікавлену задуму автора: хто догляне криницю життя, що не міліла лише завдяки ненастанній праці. Прихід на обійстя по смерті діда нових господарів, що не бережуть горіха – набутоків труда кількох поколінь – висушують криницю. Символіка горіха й криниці творить художню філософію твору – ненав'язливе попередження сучасника, що справжня глобальна трагедія неминуче спіткає світ і кожного, хто відвертається від традицій працелюбства, від шанобливого ставлення до землі-годувальниці, до рідного обійстя, краю, народу.

Творчість Івана Чендея – явище не тільки своєрідне колоритом, а й небуденне, новаторське формою і проблематикою. Він прийшов у царину професійного словесного мистецтва з народної глибинки, щоб синтезувати багатовікові художні набутки найзахіднішої гілки рідного народу – закарпатських українців – з пошуками та знахідками вітчизняного і світового красного письменства і явив злободенні змістом, вивершені формою новели, оповідання, романи. І написане ним разом із творами широко відомих українських прозаїків Олеса Гончара, Михайла Стельмаха, Василя Земляка, Романа Федоріва та небагатьох інших визначає обличчя української прози другої половини ХХ століття.

Саме йому судилося розкрити широкий простір подальшого освоєння невичерпних

рідних народних мистецьких джерел письменниками-професіоналами, які вже прийшли і приходитимуть на Закарпатті у літературу з прагненням досягнути сакральні метафізичні, міфологічні пласти фольклору, народних вірувань і демонології предків як ядра творення власного метафоричного художнього світу.

По суті, вся проза І. Чендея – розробка одного і того самого тематичного пласта багатогранного життя краю в історичних зрізах і сьогоденні у їх позитиві й негативі із щораз глибшим проникненням у природу людської душі, суперечності, складнощі, конфлікти доби й особистості. Створені ним народні характери явили широкому читачеві животрепетні проблеми життя, які не втрачають своєї актуальності в часі. Вони несуть у світ образ рідного краю прозаїка, його Забережжя – місця проживання більшості з них. Естетичні ж набутки народної символіки й афористики, коломийки, довгої співанки – пісні-балади, народного вжиткового образотворчого мистецтва, своєрідного карпатського пейзажу часто визначають не лише деталі творення образу – персонажа, а й сюжетний стержень і композицію оповідань, повістей, романів, схожу на кадри кіномистецтва картинність подачі матеріалу, закорінену у низанці коломийок, наскрізну символіку окремих творів і цілих його книг тощо. І все це не тільки не замикає його творчу спадщину у вузьких регіональних рамках, навпаки – надійно вводить її у загальнонаціональний і ширший, світовий, контекст словесного мистецтва. Його "Птахи полишають гнізда" з по-епічному розлогим характером Михайла Пригари, оповідання "Криниця діда Василя" зі старечим щемом дідуся й зацікавленою задумою автора, хто догляне криницю нашого життя, яка не міліла лише завдячуючи ненастанним турботам цілих поколінь, а нині пересохла із-за нібито незалежних від нас зовнішніх обставин, повісті "Луна блакитного овиду", "Іван", "Іванові журавлі", оповідання "Лиска" з їх наскрізь оригінальним художнім світом гідні як пильної уваги суміжних мистецтв – театрального і кіномистецтва, так і світових обширів. У своїх мистецьких параметрах вони нічим не поступаються автобіографічній прозі серба Броніслава Нушича, "Кола Брюньону" французя Ромена Роллана чи витворам Ернеста Гемінгвея. Недаремно появи Чендеївих творів постійно очікували російські перекладачі, зміцнюючи престиж своїх журналів, видавництв, найпопулярнішої і найтиражнішої радянської книжкової серії "Роман газета". Через свою українську лінкуватість, чіпке почуття національної меншовартості та не тільки матеріальну бідність, а й недосформованість української нації, що зумовлює численні негаразди сучасної України, ми не тільки не просуваємо кращі свої національні мистецькі набутки на світовий літературний простір, а й підводимо під це теоретичну базу, що буцімто видатні наші митці ще не сягнули своєю майстерністю світових обріїв, а тому ніяк не виростуть із дитячих штанців й заслуговують хіба що більш-менш видного місця як вузько локальні чи лишень суто національні творчі постаті. Нині ж художній продукт, як ніколи раніше, вимагає фахового менеджменту й іміджмейкерства.

Не тільки повість "Іванові журавлі", а й уся сукупна творчість письменника постає як антитеза прислів'ю українця-"матеріаліста": "Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі". Українець-пасіонарій, він усвідомлював, що рушієм руху рідного народу до

світової цивілізації є насамперед духовне начало і був палким пропагатором духовності, неналежний рівень якої досі зумовлює всі українські біди.

Пізньої осені, 29 листопада 2005 року, його не стало. З обійстя на узгірку в Ужгороді, на вулиці Високій, численна громада ужгородців та людей приїжджих провела видатного письменника, журналіста-публіциста, мистецтвознавця, кіносценариста у Вічність. Йшли від збудованої його старанням хати посадженим ним на ріднім обійсті садом на Кальварію, де великий трудар знайшов вічний спочинок поруч з раніше загиблим сином Мирославом.

Іваном Чендеєм плідно прожито чимало – і у бутті, і в літературі. Попри всі теперішні українські негаразди його роботяща постать стійко рветься угору на материкові української культури, прописавшись у ній надовго. Його твори і нині, а може, особливо нині, утверджують фундаментальні соціальні, морально-етичні, естетичні загальнолюдські цінності.

Попри всі справді значні за обсягом писання, присвячені розгляду життєвого і творчого шляху Івана Чендея, здається, досі найглибше розкриває його постать портрет пензля земляка, художника-академіка Володимира Микити: із грубо тесаної міцнющої плахи – лавиці-стільця – у домотканій ноші, не відводячи погляду, він дивиться прямо нам у вічі. Випромінює і гордість, чи радше сказати – гідність і задуму, і дещицю тієї притаманної вихідцю з низів загадкової хитринки, що характеризує натури далеко не простацькі. Такою є й творча спадщина письменника, що її ще відкривати й відкривати не лишень нам, а й поколінням прийдешнім.